

ŞİFÂ'İYYE ADLI ESERE GÖRE DAĞ KEÇİSİ VE YILANDA PANZEHİR ÖZELLİKLİ TAŞLAR

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK¹

ÖZET

Eski tıpta panzehir, ruh ve bedeni zehirlerden koruyan deva olmakla beraber, taşlara dayalı devâlar için de kullanılan bir terimdir. Zehr kelimesine, zararı ve fesadı gideren şey anlamındaki pād ön eki getirilerek yapılmış olan bu kelime, ruh ve bedeni dert ve kederlerin bozucu etkilerinden koruyan ilaç veya devâları ifade etmektedir. Şifâî Şaban Efendi'nin yazdığı Şifâ'îyye adlı eser, panzehir türlerini ve bu arada panzehir özelliği bulunan taşları da anlatmaktadır. Üç bölüm olan bu eserde sırayla madenî, hayvânî ve hacerî panzehirler anlatılmıştır. Eserin hâtime bölümünde ise panzehir özelliği bulunan daha başka taşlar açıklanmıştır. Küçük hacimli olan bu eser, Sultan II.Mustafa zamanında bir saray hekimi olan Şifâî Şaban Efendi tarafından önemli tıp kitapları araştırılarak hazırlanmıştır. Bu risalenin üçüncü bölümünde hayvanî panzehirler anlatılmış olup, bu taşın dağ keçisi ve yılanla bulunduğu belirtilerek çeşitli yönlerden açıklamalar yapılmıştır. Bu makalede, farmakolojik, zoolojik, litolojik açılardan da önemli bilgiler ihtiva eden risalenin bu bölümü tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pânzehir, dağ keçisi, yılan, Şifâ'îyye, Şaban Efendi.

¹ Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, meliacik63@yahoo.com

STONES WITH FEATURES OF ANTIDOTE THAT COULD BE FOUND IN MOUNTAIN GOATS AND SNAKES ACCORDING TO “ŞİFÂ'İYYE”

ABSTRACT

Being a remedy for protecting the body and soul from poisons in the ancient medicine, antidote is also a term that is used for stone-based remedies. This word, which was made by adding the prefix pād, which means something that removes harm and mischief, to the word zehr, expresses the medicine or remedies that protect the body and soul from the demolishing effects of sorrow and desolation, as well. The book, which is called Şifâ'iyye and was written by Şifâî Şaban Efendi during the period of Sultan II.Mustafa, discusses about the types of antidote and stones with features of antidote. This book of three chapters respectively discusses about mineral, animal and hatchery antidotes. The epilogue section of the book, on the other hand, explains many other stones with features of antidote. This small-volume book was prepared by Şifâî Şaban Efendi, who was a palace physician during the period of Sultan II.Mustafa, through researching many important medical books. Third chapter of this epistle mentions about animal antidotes and indicates that this stone is available in mountain goats and snakes and various explanations are made. This article introduces this section of the epistle, which involves important information in terms of pharmacology, zoology and lithology.

Keywords: Antidote, mountain goat, snake, Şifâ'iyye, Şaban Efendi.

Giriş

Panzehir kelimesi; antidot, antitoksin, tiryâk gibi kelimelerle karşılanmakta ve zehir karşıtı madde anlamına gelmektedir. Eski panzehir tanımı, günümüz panzehir tanımından kapsam ve çerçeveye daha geniş olup birtakım taşları da panzehir olarak ele almaktadır. Günümüz tıbbında panzehir: “Bir hastalığı, daha yaygın tehlikeyi önleyen vasıta, çare; bir zehiri nötralleştiren, daha yaygın tesirini gideren madde” (tıpterimlerisozlugu); “Zehrin etkisini ortadan kaldırabilme özelliği olan madde, antidot” (Güncel Türkçe Sözlük) şeklinde tanımlanmıştır. Eski tıp kitaplarında panzehirin tanımı şöyle yapılmıştır: “Pâdzehr, tabipler arasında iki mânâyâ gelir. Birincisi, ruh ve bedeni zehirlerden koruyan; ikincisi ise, taşlara dayalı olan devâlardır (Şifâ’iyye, vrk. 115a). Bu kelime, Fârsça zehr kelimesine ‘zararı ve fesâdı gideren’ anlamındaki pâd eki getirilerek yapılmış ve böylece ruh ve bedeni koruyup zehirlerin zararlarını yok eden, dertlerin bozucu etkilerini gideren şeylere pâdzehr denilmiştir. Bu konuda, bir saray hekimi olan Şifâî Şaban Efendi tarafından 1699 tarihinde kaleme alınan Şifâ’iyye adlı eserde panzehirler ayrıntılı biçimde açıklanmıştır.

Şifâ’î Şaban Efendi, Ankara/Ayaş’ta doğup, genç yaşında İstanbul’a gitmiş ve Minkarizâde Abdullah Efendi’nin hizmetine girerek 1683’te mülâzım olmuş, 1687’de Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed Efendi’den derece alıp Galatasaray medresesine girmiş, 1692’de Şeyhülislâm Hüseyin Efendi, 1697’de Etmekçioğlu, 1701’de Koca Mustafa Paşa ve 1702’de Sahn-ı Semândan birine ve bir yıl sonra da Sinan Paşa medresesine müderris olarak atanmıştır. Sultan II. Mustafa zamanında Darüssaâde ağası Yusuf Ağa’ya bağlanarak saray hekimlerinden olmuştur. Tatlı dilli, güler yüzlü ve tedaviden önce hastalarının kalbine tatlı sözlerle kuvvet veren bir hekim olarak tanınmıştır. 1704’de Diyarbakır kadısı iken bu görevden ayrılmış ve yolda gelirken Ankara’da vefat etmiştir. İyi bir şair olup ustaca yazılmış gazelleri vardır. Eserleri, doğum-çocuk hastalıklarıyla ilgili olan Tedbîrû’l-mevlûd ve panzehir çeşitleri hakkında bilgi veren Şifâ’iyye’dir. Ayrıca, Kısasü’l-enbiyâ ve Kalâ’idü’l-ıkbân adlı tercüme eserleri vardır (Salim, 1721:14a; İpekten vd. 1988:487; Bursalı Tahir, 1324:3/220; Ünver, 1953:7/77-84).

Şifâ’iyye

1699’da yazılmış olan bu eser bir mukaddime, üç fasıl ve bir hatimeden oluşmakta olup panzehir türleri açıklanmıştır. Eserin girişinde yazılış sebebi ve muhtevası şöyle belirtilmektedir: “Allah’ın, insanoğluna verdiği nimetlerinden birisi de taş türleridir ki her birinde sayısız faydalar vardır. Mesela altın ve gümüş hem ziynet eşyası, hem de insan mizaçlarına uygun özelliklere sahiptir. Yakut, la’l, elmas, zümrüt, mercan gibileri de zehiri giderip hastalıkları önleyicidir. Kısacası,

taşlardan kireç taşına varıncaya kadar her birinde insana birçok fayda vardır. Bu risâle 1111 senesinde Sultân Mustafa Han'ın bereketli zamanında, düşmanlarından zararlar gören Şifâî'nin, sultana sığınması ve Silahdâr İbrâhîm Ağa ile tanışması esnasında panzehir bahsinin geçmesi üzerine, çeşitli kitaplar araştırılarak hazırlanmıştır. Bu risâle bir önsöz, üç bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Önsöz, panzehirin tanımı ve türleri üzerine, birinci bölüm madenî panzehirler, ikinci bölüm hayvânî panzehirler, üçüncü bölüm panzehire ait çeşitli taşlar üzerinedir. Sonuç kısmı ise yağmur ve kar taşı gibi, garip hâlleri anlatılan taşlar üzerinedir.”

Önsözde özetle şu açıklamalar yapılmıştır: “Panzehir iki manaya gelir; birisi basit olsun birleşik olsun, ruh ve bedeni koruyup zehirlerin zararlarını defeden ilaçlardır ve buna bütün panzehirler ve tiryâk türleri girer. İkincisi, insanlar arasında bilinen ve tabipler arasında da haceriyyet (taşa aitlik) ile nitelenen ilaçlardır ki madenî ve hayvânî olarak iki türüdür. Pâdzehr kelimesi Farsça olup pād ile zehr lafızlarından oluşmuştur. Pād, zararı defedip fesadı düzelten nesneye denir. Bu sebeple ruh ve bedeni koruyup zehirlerin zararlarını defeden, dert ve kederlerin kötü etkilerini düzelten şeylere pâdzehr denilmiştir. Bazılarının madenî pâdzehr madenî zehirlere, hayvânî pâdzehr hayvânî zehirlere, nebâtî pâdzehr de nebâtî zehirlere faydalıdır demeleri kabul edilemez; çünkü, madenî ve hayvânîden her birisi bütün zehirlere fayda vermez. Lâkin hayvânî, madenîden her yönden üstün olup, hayvânî türlerinden de Türkçe dağ keçisi denilen geyik sınıfının çoğunda bulunan pâdzehr Arap, Acem, Efrenc ve Deylem'in büyük tabipleri katında makbuldür. Özellikle tarif ettikleri üzere, hafif, sarı veya hâkî renkli, gizli noktalarla dolu, yeşil-siyâh arasında zeytin şeklinde, her birinin içinde üzerine kat kat sarılmış birer çöp parçası olursa zehirleri defedici, hastalıkları giderici ve dert dolu illetleri önleyici olup hiçbir cevher onlardan daha üstün değildir.

Madenî panzehirlerin anlatıldığı birinci bölümde, sarı, yeşil, boz, noktalı, beyaz olarak beş sınıf olan madenî panzehirlerin iyisi Çin'den gelen küçük ve üzerinde yeşil çizgiler bulunan sarı renklisidir. Bazılarına göre de iyisi, kökü pancar gibi olup, ateşe bırakıldığında yanmayan yeşil renklisidir. Hâlis panzehir, yumuşak, mutedil sıcaklıkta, hayvânî ve nebâtî zehirlere faydalı olan, zehirli böceklerin ısırıp sokmalarıyla oluşan afetleri defeden nefis bir maddedir. 12 arpa miktarı dövülüp sulandığında ölümden kurtuluşa sebep olur ve zehiri ter ve sızıntı ile çıkarır. Panzehir taşının boyuna bağlanması veya yüzük yapıp parmağa takılması zehirli hayvanlardan korur; bu yüzük, zehir için ağıza alınıp sorulsa fayda verir; akrep gibi zehirli böcek ve kuşların soktuğu yerlere bağlansa fayda verir; dövülüp böceklerin ısırıldığı yerlere ekilse zehiri sızıntıyla çekip çıkarır; akrebin kuyruğuna değdirilse sokmayı iptal eder; iki arpa miktarı dövülüp yılanların ağızlarına dökülse boğup öldürür.

Hayvânî panzehirlerin anlatıldığı ikinci bölümde, insana faydalı olan panzehrin bir türü de, Türkçede dağ keçisi denilen geyiğin karnında bulunandır. Bu taş, tabiplerin dilinde *hacerü't-teys*, *hacer-i şâtî*, *hacer-i bakarî* yani *gâv-ı kûhî*, *pâdzehr-i gâvî*, *pâdzehr-i mârî* gibi birçok isimle anılır. *Pâdzehr-i mârî* sözü, yılan için kullanılır ve yılan yabanda yaşadığından *mârî* denilmiştir; çünkü yılan cinsinde ortaya çıkan *pâdzehre* Arapçada yılan taşı, Farsçada *mâr-ı* mührre denir. *Pâdzehrin* yılanda da bulunduğu açıkken bunu inkar etmek Allah'ın kudretinden gaflette olmaktır; zira, yılan yiyen hayvanda zehirleri defeden taşın varlığını ve ana maddesi yılanların etleri olan *tiryâkin* ayırdedici özelliğini kabul edip de yılanın uzuvlarında oluşan ilacı inkar etmek yersizdir. *Hâsılı*, zehirleri defederek ruh ve bedeni koruyan hayvânî *pâdzehr* iki sınıf olup birisi üyyel (dağ keçisi) denilen hayvanda, diğeri de yılanda bulunur.

Diğer hayvânî panzehirlerin anlatıldığı üçüncü bölümde, denizde ve karada daha başka birçok hayvanda faydalı taşlar bulunduğu belirtilip bunların da: *mürvârîd*, *hacer-i gâviş*, *hacerü'n-nemir*, *hacerü'l-himâr*, *hacerü'd-dik*, *hacerü'l-huttâf*, *hacerü'l-hût*, *hacerü's-seretân*, *hacerü'l-erneb*, *hacerü'l-isfenc* olduğu bildirilmiştir.

Hatime bölümünde, bazı garip özellikleri gözden kaçan madenî ve hayvânî taşlardan bahsedilerek bunların da: "*kubûr*, *mermer*, *nilûfer*, *müte'âl*, *halk*, *ıkâb*, *besr*, *kamer*, *sufr*, *nevm*, *yakaza*, *kühl*, *tütüyâ*, *nâr*, *zeyt*, *miknâtis*, *berd*, *berf ü bârân u tûfân*" olduğu bildirilip açıklanmıştır.

Dağ Keçisi ve Yılanda Bulunan Panzehir Taşı.

Bu konu, risalenin ikinci bölümünü oluşturmakta olup asıl metin aşağıda verilmektedir.

Fasl-ı sâni der-zikr-i pâdzehr-i hayvânî. Kavli muhtâr-ı kibâr-ı müteahhirîn üzere ol *nâfi'ü'l-beşerden* bir sınıfı dahi mukaddemâ zikr olunduğu üzere *lisân-ı efsah-ı Arabîde* va'l ve erkeğine üyyel ıtlak olunup Türkîde tağ keçisi dedikleri geyiğin cevfinden bulunandır ki *fi-zamâninâ müşâhede edenlerin ahbârı hadd-i tevâtüre* irmemiştir ve *elsine-i etibbâda esâmî-i 'âdîde* ile mezkûr olmağın *hacerü't-teys* ve *hacer-i şâtî* ve *hacer-i bakarî* yani *gâv-ı kûhî* ve *pâdzehr-i gâvî* ve *pâdzehr-i mârî* dedikleri '*ale'l-esahh* va'l ve üyyel olandır. *Teys* keçi ma'nâsına olmağla *ekser-i müellefâda* tağ keçisine haml olunup *hacerü't-teys* ile tasdir olunmuştur. *Hacer-i şâtî* dahi gerçi *bi-hasebi'l-luga* koyunda bulunan *pâdzehr* demek olur ammâ *pâdzehrin* koyunda bulunduğunu kavline *i'tibâr* olunur *sikâtdan* biri yazmamıştır; ancak *lisân-ı Fârsîde* lafz-ı *gûsfend* koyun ve keçi cinsine '*alâ-tarîki'l-iştirâk* ıtlâk olunur, anıncün *Fârsîde* *seng-i büz* mahallinde *seng-i gûsfend* yazarlar ana kıyasla

‘Arabî ta’bîr idenler dahi hacerü’t-teys yerine hacer-i şâtî tastîr itmişlerdir. Ve dahi lugât-ı mu’teberede va’lin dışısına erviye itlak olunup şât-ı vahşî ta’bîr olunmuşdur. Ma’a-hâzâ pâdzehr-i hayvânî yabanî koyunda ve keçide bulunur diyenlerin kavlleri dahi reddolunmaz, zîrâ pâdzehr maymun nev’inde bulunduğu dahi rivâyet olunmuşdur. Ve dahi hacer-i bakarînin ve pâdzehr-i gâvînin ehli öküzde bulunan meşhur harzeye itlâkı zâhir görünür ammâ musannefât-ı mu’teberede hacer-i bakarî ve pâdzehr-i gâvî yazılıp hacerü’l-üyyel ile tefsir olunmuşdur. Ve ol meşhûr olan harzeye ‘Arabîde ve Fârsîde gâviş derler pâdzehr mülhakâtındandır ki fasl-ı sâlisde beyân u tahrîr olundu. Ve pâdzehr-i mârî ta’bîri dahi bi-hasebi’l-lafz yılan nev’inde bulunan pâdzehre itlak olunması zâhir görünür, ammâ yılan yaban ilde bulunduğu cihetden mârî itlak olduğu mukarrerdir zîrâ yılan cinsinde hâsıl olan pâdzehre lisân-ı Arabîde hacerü’l-hayye ve hırzû’l-hayyât, Fârsîde mâr-ı mühre dirler. Ve pâdzehrin yılanda dahi bulunduğu şöhret-şi’âr iken inkâr eylemek kudret-i bâhire-i Perverdîgârdan cellet ‘azametuhu gaflet iktizâ ider; zîrâ yılan yiyen hayvânda dâfî’-i envâ’-ı sümûm olan hacerin vücûdını tasdik eyleyüp ve mu’azzam mâddesi luhûm-ı efâ’î olan tiryâk fârûk hâssasını tasdik etdikden sonra bi-kudretillahi ta’âlâ yılanın ba’zı a’zâsında mütekevvin olan devânın inkârına yer kalmaz. Ancak ödünde tevellüd ider diyenlerin sözleri sûretâ tab’-ı selîme ba’îd görünür. Ammâ erbâb-ı tecrîbe yılanın ödini zehri gibi mü’essir bulmamışlar, hattâ Şeyh-i Re’îs Kânûndan kitâb-ı sâlisde göz marazlarından su mâddesi mu’alecesinde yılan ödini ‘asel ile ma’cûn idüp iktihâl olursa gayet nâfî’dir diyü nakl itdikden sonra muhassılinden bir tâ’ife yılan ödini gereği gibi tecrîbe idüp zehr gibi bulmadılar. Ol tecrîbe ihtirâza naks verir ya’nî iktihâl olunması câ’izdir dediklerine binâ’en pâdzehrin yılan ödinde bulunması dahi ba’îd görünmez. El-hâsıl hâfız-ı ervâh u kuvâ ve dâfî’-i envâ’-ı sümûm olan pâdzehr-i hayvânî iki sınıf olup bir sınıfı üyyel dedikleri meşhur hayvanda ve sınıf-ı âharî yılanda bulunmuş olur. Ve bu iki nev’ hayvânın pâdzehr kangî ‘uzuvlarında bulunur ihtilâf olunmuşdur. Evvelâ zikr olunduğu üzere ba’zılar itlâken üyyelde cevfinde bulunur dediler ve ba’zılar gözlerinde tekevvin ider dimişler; burunlarında ve boynuzlarında ve göbeklerinde bulunur diyenlerin dahi kavlleri ‘an-karîb tahrîr olunur. Ammâ cevflernde bulunur diyenlerden dahi kimi mi’desinde ve ba’zısı şîrdanında ve kimi ciğerinde ve ba’zılar yüreğinde ve ba’zısı ödinde olur dimişler, ammâ içinde çöp pâresi bulunan hacer makbûl ve mu’teber olduğu sûrette mi’desinde şîrdanında bulunur diyenlerin kavlleri mu’teberdir, ol mezheb ihtiyâr olunur; zîrâ, eger nebât ve eger gayri agziyeden birinin cirmi ciğere ve yüreğe geçemez, ancak kilos tesmiye olunan hulâsaları geçer, ol husûsda aslâ hilâf yokdur. Öyle olsa ol hayvânın ciğerinde ve yüreğinde ne vechle çöp pâresi bulunur ki pâdzehr anın üzerine kat kat sarıla. Pes pâdzehr ol hayvânın mi’desinde yâhûd şîrdan dedikleri bağırsak cinsinde tevellüd eylediği müberhen olur. Zamân-ı şevket-iktirân-ı Gâzî Sultân Mehmed Hânide enârallahu burhânehu ve sekkale yevmü’l-haşri mîzânehu ziyet-efzâyî mesned-i rişâset-i tabâbet olan kıdvetü’l-

müteahhirîn ve ‘umdetü’l-hâzikîn Sâlih Efendi merhûm Gâyetü’l-beyân fî-tedbîri bedeni’l-insân nâm te’lif-i celilinde ma’denî olduğına ta’arruz eylemeyüp ibtidâen itlâk üzere bu bir taşdır ki cemî’-i sümûmun zıddıdır, Hıtâ ve Hotenden gelür; lâkin Yenidünyâdan gelen efdaldır, tecrîbe olunmuşdur. Ol semtde tağ keçileri olur, onların büyüklüğü mu’tedildir, levnleri sarı ile kızıl mabeynindedir. Bu taş ol hayvânâtın mi’delerinde bulunur. Eger ol hayvân genc ise çıkan taş küçük olur, eger yaşlı ise büyük olur. Bu taşın içinde ince çöp pâresi bulunur, bu taş ol çöpün üstüne kat kat olur, zeytûniyyü’ş-şekldir, ba’zısı müdevver ba’zısı köşeli olur taşrası mücellâ ve berrâk olur levni yeşil ile siyâh beyninde zeytûn renginde olur. Büyüğü makbûldür, beş dirhem kadar bulunur dimişler. Ve bir freng hekîminden ol hayvânı boğazlayup ol taşı mi’desinden çıkardığını dahi nakl itmişler. İntihâ ol hayvân yılan ekl idüp ‘Arabîde muhallasâ ve Türkîde nevrüz otu ve lisân-ı efrencde kontura yirde dedikleri nebâtı otlamak ile cevfind e pâdzehr hâsıl olduğu kavî-i muhtâr-ı ekser-i kibârdır; hattâ içinde bulunan çöp pâresi şâhsâr-ı muhallasadan olmak üzeredir. Ba’zı pâdzehre tohum dahi bulunur dimişler. Ve ol hacir-i nâfî’de münderic olan menâfî’-i ‘adîde bi-kudretillah bu ikisinde ya’nî luhûm-ı efâ’î ile nebât-ı muhallasadan yâhûd bi’l-istiklâl yalnız her birisinde neş’et ider dimişler. Huzzâk-ı cevheriyândan Muhammed bin Mansûr mülûkdan Sultân Halîl bin Hasan Bahâdîr Han nâmına te’lif eylediği Cevâhîrnâme-i Latîfde pâdzehr-i hâlis-i hayvânî sarı yâhûd sufrete mâ’îl agber olur ve üzerinde küçük noktalar görünür ve tabakâtı yufka ve vezni hafîf ve yumşak olur, sehlü’l-inkisârdır ve bir şey’e sürülse mahkûkî tâze sūd gibi beyâz veyâhûd süde şebîh olur. Ve ba’zı pâdzehr levnde siyâha mâ’îl ve ba’zısı kırmızı ve yeşil dahi olur; yeşil olanı pazı renginde olsa gâyet makbûldür. Andan sonra beyâza mâ’îl olan sarısı makbûldür, hattâ sarı olan pâdzehrin ta’mı acı olur dimişler. Ve ol hayvân tevâbî’-i memâlik-i Şîrâz-ı Şebânkâre vilâyetinde çok olur ol diyârın sayyâdları anları avlarlar ve tahsîl itdikleri pâdzehri cihet-i ma’âşlarına sarf iderler. Ol hayvân diyâr-ı mezkûrda kesret üzere bulunduğu ahâlî-i ‘Irâk u ‘Arab u ‘Acemin ma’lûmlarıdır, Horasan nevâhîsinde dahi bulunur dimişler. İntihâ ve mu’teberâtdan İhtiyârât-ı Bedî’î mü’ellifi ‘Alî bin Hüseyin el-Ensârî el-müştehir be-Hacı Zeynüddîn el-‘Attârî pâdzehr tahrîrinde ibtidâen hacirü’t-teys ile tasdir eyleyüp havâssını minvâl-i muharrer üzere beyân esnâsında hacir-i gûsfend ta’bîr eylemişdir. Ve Horasan nevâhîsinde dahi bulunur dediklerini men’ eyleyüp ol rivâyet hilâfdır meger ol hayvân Şîrâz ve Şebânkâre taraflarından Horasan semtlerine gelmiş ola dediginden sonra ol gûsfendin gıdâsı hayvânâtdan yılan ve nebâtâtdan muhallasadır dediği gûsfendin mukaddemâ zikr ü tasrîh olunduğu üzere keçiyeye dahi itlâkını müeyyeddür, bi-eyyi vechin kân hacir-i pâdzehr ol hayvânın mi’desinde tekevvün ider diyenlerin kelâm-ı sıhhat-nizâmları bilindikden sonra ma’lûm ola ki kibâr-ı etibbâdan ba’zı sikât pâdzehr mukaddem zikr olunduğu üzere ol hayvânın gözleri pınarlarında ve ba’zısı burunları deliklerinde ve ba’zılar boynuzlarında ve ba’zılar göbeklerinde hâsıl olur dimişler ammâ ta’bîr itdikleri tarîk

üzere tevellüdü sıhhatdan ba'îd görünür, yohsa kudret-i Kâdir-i lâ-yezâl ile celle celâluhu envâ'-ı hayvânâtın a'zâlarında gûnâgûn ahcâr tevellüd eylediği sâbit ü âşikârdır. Ez-cümle insânın mesânelerinde ve kilyelerinde hacir tevellüd ettiği mukarrer mi'delerinde dahi zî-hacm taş bulunduğunu kay' bâbında kibâr yazmışlardır. Ve balığın başında ve seretânda ve sâ'ir hayvânâtda bulunduğu ve hâssalarını bi't-tecribe tahrîr itmişlerdir. İnşâallahu'l-Mevlâ meşhur ve müte'âref ve zü'l-hâssa olanları fasl-ı sâlisde tahrîr olunur. Pes gözlerinde tekevün ider dediklerini kibârdan cem'-i kesîr rivâyet itmişlerdir. Ez-cümle huzzâk-ı müteahhîrînden merci' ü me'âb-ı tâlibîn-i şeyh u şâbb olan Hızır bin 'Alî bin el-Hattâb ki evâ'il-i devlet-i ebed-peyvend-i Osmânîde bi'l-istiklâl Aydın memleketi emîri olan 'Îsâ bin Muhammed bin Aydın nâmına te'lîf eylediği Şifâ'î-*es-kâm nâm kitâb-ı müstetâbında bu gûne gevher-keş-i silk-i takrîr olmuşlardır: ve hayvânü 'llezî yûcedu fîhi hüve'l-üyyelü 'llezî yekûnu bi-tilke'l-cihâti ve yüzkerü innehu üyyelü ileyhâ ve zehre yeştehî eklü'l-hayyâti siyyemâ mâ-sagira minhâ mu'azzamun gıdâihi yebhasu 'anhâ ve yestehricuhâ. ya'nî şol hayvân ki anda pâdzehr bulunur üyyel dedikleri tağ keçisidir intihâ-i Fârs ve diyâr-ı Sînde olur ve zikr olunur ki ol hayvân yılan ekline iştihâ ider husûsâ yılanın küçükleri ola anın mu'azzam gıdâsidir, sizdigi yirlerde bulur çıkarır ekl ider; ammâ kanğı 'uzvında tevellüd ider ihtilâf olunur, ba'zılar gözlerinde tevellüd ider dediler zirâ kaçan ol hayvân yılan ferâhını ekl eylese zehrden nâşî cesedinde hakke 'âriz olmağla kerb ü ıztırâba düşüp Bürke-i mâiye dalar ve teneffüs için ancak başını taşra kor ol hinde bürüdet-i mâ sebebi ile cesedinde olan encire zâhir-i mesâmmâtdan mütehâllil olamayup başına su'ûd ve gözlerinin pınarlarına rucû' ider ve tabakât-ı çeşmin bürüdetinden nâşî ol encire mâiye mübeddel olur ve hammâm kubbesinde buhâr su olup damladığı gibi gözlerinin pınarlarından çıkar ve havâ isâbetinden nâşî münce mid olup tecessüd ve tahaccür ider. Her-bâr ol hayvândan bu hâlet derkâr olmağla ol tahaccür iden şey büyür ve düşer mahallini bilenler tecessüs idüp bulurlar dimişler. Ammâ eger ol hayvânın gözlerinin pınarlarından içerisine muttasilen tekevün iderse ol hayvâna ıztırâb-ı tâmm verdiğinden mâ-'adâ sonra ne vechle düşer ve eger taşra tarafına muttasilen tekevün iderse fi'l-i âhar veyâhüd ef'âl-i uhar sudür idüp hacir-i kebîr tahsîl idince ittisâli ne vechle olur tab'-ı selîmden ba'îd görünmüşüdi. Hakîm Tifâşî rahimehullahi 'aleyh ol 'ukdeyi hall idüp ol buhârdan mübeddel olan âb gözlerinin pınarlarından çıkup burnunun iki taraflarında olan kıllar üzerine seyelân itmek ile ol şa'rât-ı haşînâta âvîhte kalur; ba'dehu tekerrür-i fi'l sebebi ile hacmi büyüyüp sikal tahsîl itdikden sonra düşer dediği hakkâ ki def'-i şübhe eylemişdir, rahmetullahi 'aleyh. Ve bu sûretde içinde çöp pâresi yoklanmak mütesavver olmaz; zirâ ol husûs mi'desinde bulunduğu sûrete mahsûsdur meğer ba'zı mu'dî olanlarda dahi çöp bulunmaz diyenlere göre iştibâh vâki' ola. Ve hakîm-i mezbûr ya'nî Tifâşî-i sâhib-şu'ûr zamân-ı hayâtında memâlik-i Haleb ve Mar'âşa mâlik olan emîr-i a'zam u efhâm Seyf bin Kılıç Arslandan rivâyet ider ki ben şehriyâr-ı zî-vekâra üyel-i*

mârînin ahvâlini ya'nî yılan ekl itmek ile vücûdında hâdis olan kalak ve ıztrâbın def'i için bürke-i mâiye girdiğini ve ol hâletde hacet-i pâdzehr gözleri pınarlarında hâsıl olduğunu nakl itdigimde ol emîr-i kebîr beni tasdik eyleyüp bizim Haleb ile Mar'aş mâbeyninde bürkeler çokdur; ol diyârın geyikleri yılan yirler ve def'-i ıztrâb için ol bürkelere salarlar gözlerinde hâsıl olan pâdzehrler ol etrafa düşer sayyâdlar bilürler ve mahallini teccüs idüp divşürürler. Biz ol ahvâle vâkıf olup birkaçını şikâr eyledim ve zebh itdürdüm nakl itmişler. Hayâtü'l-hayevân sâhibi İmâm Dimyerî üyyel beyânında ol hayvân yılan ekline mûli' olmağın gâhice anı dahi yılan sokmağla veca'ından nâşi gözinden dümû' seyelân idüp gözlerinin pınarlarında tecemmüd ve tehaccur itmekle pâdzehr hâsıl olur demişdir. Ve yine Hacı Paşa merhumun ba'zılar ol hayvânın yüreğinde ve ba'zılar ödinde tekevvin ider dediler diyü tereddüd üzere tahrîr ile iktifâ eylediği mi'desinde bulunduğ zamânlarında münhem olduğunu müş'irdir. Ba'zı etibbâ rivâyetinde ol hayvân bürke-i mâiye gavs itdikde teneffüs için ancak burunlarını taşra komağla burnı deliklerinde tekevvin ider dedikleri kezâlik boynuzlarında bulunur sözleri mâ-hüve'l-meşhûra muhâlifdir; ancak ol hayvânın boynuzlarının kendüsünde menâfi'-i 'adide olduğu mukarrer, muharraken ve gayri muharraken isti'mâl olduğu kütüb-i tıbda musarrahdır. Bu bâbda ya'nî sümûm def'inde dahi ol veche nef'ini yazarlar ki eger ol boynuzlardan bir mikdârını âteşe bıragup tütsi itsele yılan ve 'akreb misilli zehrâk cânavarlar ol mahalde karâr idemeyüp firâr iderler. Şeyh Dâvud 'aleyhi'r-rahme mukaddemâ zikr olunduğı üzere üyyel gibi hayvânâtta yâhûd nefsi-i üyyelde bulunur diyü mâ-hüve'l-meşhûra muvafik yazmış iken ele getirülmesi husûsında agreb-i garâyib şeyler nakl idüp kaçan pâdzehr ol hayvânın cevfinde tevellüd eyleyüp büyüse hayvâna mags 'ârız olur hattâ bedeni munakkaş olup düşer ol tarîk ile bulunur ve ba'zılar esnâf-ı sibâ'dan peleng dedikleri hayvân-ı şeci' kocadıkda ol yüreğinde pâdzehr tekevvin iden hayvânâtın sayd ve katline kasd ider tâ ki ol hacetî ahz u ekl itmekle kuvveti 'avdet eyleye, ol tarîk ile ya'nî katl itdiği mahalde düşmek ile yuvalanır. Ba'zılar dahi ol hayvânın kanı hîn-i ahzda pelengin gözlerini ifsâd ider ol ecilden ol hacetî bulamayup bıragur gider vâkıf olanlar divşürürler demişler dedigi kezâlik nakl tarîki ile pâdzehr ol hayvânın boynuzunda tevellüd ider, kaçan büyüse düşer yâhûd göbeğinde misk gibi hâsıl olur, ba'dehu bir yire sürmek ile düşer dedigi mücerred hikâye kabilindendir. Bi-eyyi 'uzvin kân a'ceb-i 'acâyib-i sun'-ı Bârîdendir ki ta'âlâ şânuhu ol a'zâsında dâfi'-i zarar-ı envâ'-ı sümûm halk itdiği hayvânın mu'azzam gıdâsını semm-i kâtilden takdir eylemiş; semmi 'ale'l-ıtlâk kâtil-i hayvânât olan yılanı yir ana gıdâ-i sâlih olup cümle bedenine sirâyet ider ve bedel mâ-yetehallel olup neşv ü nemâ verir ve ahz u zebh olundukda eti bilâ-mazarrat eşref-i mahlûkât olan insâna gıdâ olur ve bi-kudretillahi ta'âlâ bir 'uzvında pâdzehr tevellüd ider ki 'alâ-me'htelege-fihî nakl olundu ve 'uzv-ı âharında ya'nî kuyruğunda pâdzehrin mazârı olan semm-i kâtil tekevvin ider; nitekim etibbâ sümûm-ı hayvânî ta'dâdında biri dahi taraf-ı zenebül'üyyeldir dirler. 'İnde'l-etibbâ cemî'-i üyyelin eger şarkî ve

eger garbî ve eger rumî ve eger hindî kuyruklarında olan boğunlardan bir'ukdesi semm olmak üzeredir ki ifrât ile tahdîr ü tecmîdî olmağla dem-i rûhîye incimâd virür ol cihetle öldürür dimişler. Ba'zı etibbânın takrîrlerinden mefhûm olan ol zehr üyyel-i pâdzehrînin kuyruğında bulunmaktır ki ol hayvân câmi'-i zıddeyn olup bir 'uzvında dâfi'-i sümûm ve bir 'uzvında semm-i kâtil bulunmak hikmet-i bâligaya dahi evfaktır. Fe-tebârekallahu'l-'Azîzü'l-'Alîmü'l-Kâdir 'alâ-mâ-yeşâü'l-fa'âlün li-mâ-yürîd.² Ve ol semm olan 'ukdeyi ba'zılar ol hayvânın kuyruğundan ucında olandır dimişler. Hakîm Tifâşî zenebde olan 'ukdesi olduğına zâhib olup bir sayyâd-ı magribîden bu gûne rivâyet ider ki ol sayyâd hikâyet idüp dimiş:bir gün bir semiz üyyel sayd idüp kuyruğında semm olan 'ukdeyi şehriyârimiz hazinesine hediyesine olmak için çıkardım ve bir mikdâr semiz yerini dahi kebâblık için ayırdım mâ-'adâsını pasdırma yapup bir mikdâr kurusun için altında oturduğumuz ağaca asdırdım ve ol ifrâz eylediğimiz parçayı pişürüp refiklerimiz ile zevkleindik, ba'dehu bir mikdâr uyuyalım diyü hâba vardık; kaçan uyandık karınlarımız acıkmış ve pasdırmalarımız her-bâr ol mikdâr zamânda kurduğundan ziyâde kurumuş ta'acüb idüp getürdük şehre gitdik; dâhil olduğumuz hinde halk cum'a namâzını edâ itmişler câmi'lerden çıkarlar gördük, bizim ise lahm-ı üyyeli zevklenüp uyuduğumuz Salı günü idi. Ve ol mahalden şehre bir günlük mesâfe olmağla uyandığımız gün şehre gelmişidik; meğer haberimiz yok, biz tamâm üç gün ve üç gice uyumuşuz bildim ki ol 'ukdenin kuvvet-i muhadderesi tarafında olan lahma sirâyet eylemiş. Eger ol 'ukdenin kendüsünü bir kimesneye yidürseler nevm-i sakîl 'ârız olmağla muttasıl uyur. Ve ol hâb esnâsında yüreğinde olan dem-i rûhî muncemid olmağla hayâtı munkatî' olup ölü gider elden bir şey hissetmez, tâ sabâh-ı rûz-ı cezâda uyanur. Semmiyeti tahdîr ü tecmîd cihetiyledir. Ve ben mülûkdan çoğımı gördüm, sayyâd tenbîh idüp üyyel zenebinde olan 'ukdeyi ifrâz eyleyüp hazînemize teslim idin dirler diyü hatm-i hikâye eylemiş. Pâdzehr-i hayvânî yılanlarda bulunur diyenler dahi mukaddem zıkr olunduğı üzere ihtilâf eyleyüp kimi ödinde kimi başında hâsıl olur dimişler idi. Ba'zısı ıtlak üzere yılandan tevellüd ider dimiş. *Mâ-lâ Yesa'* sâhibi ol ihtilâfâtı nakl idüp "onun taşâ benzediğı, büyük yılanlarda bulunduğı, ama hangi organda yer aldığında ihtilâfa düşüldüğü, tıpkı boğanın ödünde olduğu gibi yılanın ödünde de bulunduğı, daha sonraları da üyyelin başında bulunduğı" görüşlerini nakletmiştir. *İntihâ-i Cevâhîrnâme-i Nizâmî* mü'ellifi seyyidü'l-hükemâ ve mürebbîü'l-fuzalâ sâhib-i envâ'u's-sınâ'ât Muhammed bin Ebü'l-Berekât-ı Nisâbü'rî 'aleyhi'r-rahme ol yılanda bulunan pâdzehri hazerü'l-hayye ile tasdîr eyleyüp buna Fârsîde mâr-ı mühre derler, pâdzehr 'idâdındandır kütüb-i mütekaddiminde mezkûr u mevsûfdur ammâ zamânımızda vücûdı görülmedi, illâ erbâb-ı tasnî'in seng-i Meryemden düzdükleri 'amelî hileler görüldü ve ol hacerin yılanı nisbet olunup mâr-ı mühre tesmiye olunmasında gerçi birkaç vechler nakl iderler ammâ 'ale'l-

² "Gerçekten Rabbin istediğini yapandır (fa'âlün lima yürîd)" (Kur'ân-ı Kerîm, Hûd, 11/10)

esahh yılan nev'inde bulunduğu için mâr-ı mühre dinilmiştir; zîrâ pâdzehr yılında dahi bulunur diyenlerden ekser ol hacir koca ef'ilerin başında ensesi tarafında mütehaccir ve müte'akkid olur, yılanlar sayd idüp çıkarılır şekli müdevver ve bir tarafı yassırak olur ve levni mürvârîd-i bî-âb gibi beyâz ve ba'zısı beyâzla âmihte siyâh olur demişler. Fâzıl-ı mezbûrun bu rivâyeti ol taş ef'î defn olunduktan bir müddet sonra başı mahallinde bulunur diyenlerin kavillerini mü'eyyid olur. Ve demişler ki ol yılan kendüsinden küçük olan yılanları yir ve yaşlanup cüssesi büyük olduktan sonra ensesi tarafında ol hacir zuhur ider hattâ dört yüz 'aded yılan ekl itdikden sonra vücûd-pezîr olur. Ve mâdâmki yılanın başında derisi içinde mazruf ola harze gibi yumşak olup çıkardıklarından sonra isâbet-i havâdan nâşî muncemid ü mütehaccir olur ve imtihânında bir siyâh kilime sürseler mahkûkî beyâz olur dediklerini men' eyleyüp bu tecrîbe i'timâda sezâ olmaz, zîrâ ihtimâldir taşın yumşaklığından ve kilimin haşînliğinden ola. Bâ-husûs seng-i Meryemin dahi mahkûkî beyâz olur ve ekseriya galat bu gûne imtihana i'tibârdan neş'et ider diyü tahkik itmişler. Muhammed bin Mansûr ve gayrîler dahi ibni Ebü'l-Berekât yazdığı üzere nakl idüp her yılında bulunmaz ba'zı büyük yılanların ensesi tarafında olur şekli horos hâyası gibi beyâz olur ba'zısı dahi mâr gibi münakkaş olup üzerinde mâr renginde hatlar çekilmiş olur, ammâ zamânımız nâdirü'l-vücûddur. Hacer-i kamer ve seng-i Meryem ve sâ'ir hacirler ile mağşuş iderler mahkûkî ile imtihân mu'teber değildir. Def'-i sümûmda tecrîbe olunmak gerek; zîrâ hâlis mâr-ı mühre olan şürben ve tîlâ'en ve ta'lîken cemî'-i sümûmâta nâfi'dir demişler. Ve ba'zılar bir garîb imtihân yazmışlar ya'nî bir çini zarf içine limon suyu koyup ol haceri içine bıragalar eger mâr-ı mühre ise hareket ider demişler. Mu'teberâtda rivâyet olunmuş ki İbni Zekeriyâ-i Râzî 'aleyhi'r-rahme mâr-ı mührenin yılan ensesinde bulunduğunu münkir imişler bir gün zamânlarında şehriyâr-ı dâd-ı diyâr olan pâdişâh-ı Cem-vekâr meclisinde hâzır iken bir yılanı gelüp yılanlarından birinin kafâsını yarar ve içinden mâr-ı mühre dedikleri haceri çıkarır ve sultâna girân-bahâ ile satar. Muhammed bin Zekeriyâ bu ahvâlden gayet infi'âl hâsıl idüp ol yılanı ile dostluk tahsîlin sa'y ider; tamâm ülfet bulunduktan sonra bir gün hâlet-i mestîde hakîmâne su'âl idüp siz ol mühreyi ol yılanın kafâsına ne tarîk ile işleyüp ta'biye itmişidiniz dedikte harîf-i zarîf ikrara gelüp bir müddet-i mukaddem ol yılanın kafâsı derisini yardım ve seng-i Meryemden perdâhte itdigim mühreyi içine kodum, ba'dehu döğüp cerâhatını onuldurıcı merhemler ile terbiye eyledim diyü cevâb vermiş, fâzıl-ı mezbûrun inkârı ve şahs-ı mârînin bu ikrârı vâkî' olduğu sûretde dahi mâr-ı mühre bi'l-küllüyye vücûdî olmamak lâzım gelmez; şerî'at-ı mutahharada dahi nefye şehâdet makbûle degildir dediler; zîrâ ol mahalde dahi ya'nî yılanın başından ensesi tarafında bulunduğımı mütekaddimîn ve müte'ahhirînden cem'-i kesîr yazmışlar ve envâ'-ı sümûm def'inde menfa't-i 'azîmesini nakl itdiklerinden mâ-'adâ emrâzdan sersâm-ı bârid dedikleri maraz-ı hâ'il def'inde şürben ve tîlâ'en nef'ini tahkik itmişler, kezâlik sahk idüp içürmek ile mesânedede olan taş paralar çıkarır demişler. Ve

Câlinûsdan dahi mâr-ı mührenin vücûdını ve şürben ve ta'lîken yılan ve 'akreb misilli zehr-nâk canavarların mazarratlarını dâfi' olduğunu nakl itmişler; ammâ emrâzdan seng-i mesâne husûsında medhal ve menfa'ati yokdur dedi dimişler. Muhassal-ı kelâm kibardan nakl olunan âsâr ve ahbâr muktezâsı üzere yılan cinsinde dahi pâdzehr bulunduğı mukarrer, ancak neresinde tevellüd ider ihtilâf andadır ki zikr olunduğı pâdzehr yılan boynuzıdır diyenlerin hod kavli tab'a gâyet akrebdir; zirâ fi-zamâninâ yılan boynuzu olmak üzere eydî-i nâsda gûnâgûn şeyler görülmüşdür ve sümûmnâk veremlere konuldukda yapışdıkları müşâhede olunmuşdur. Ba'zılar ol boynuz Gilân vilâyeti yılanlarında olur dimişler el-'ilmü 'indallahu'l-Melikü'l-Kadîr. Ve dahi cinseynden ya'nî üyyelî ve mârîden her birinin nakl-i rivâyet münâsebeti ile hâssaları ve hâlis ve gayri hâlis olanlarının 'âlâmetleri zikr olunmuşıdi; ammâ et-tekrâru hasen mîsdâkınca envâ'-ı imtihânât müctemi'aten zikr olunmak evlâ görüldü. Evvelâ her birinin levnleri ve şekli beyân olunmuşıdi; lâkin 'amelî olanların dahi anlara kemâl-i müşâbeheti olmağla bâb-ı imtihânda elvân ve eşkâle i'tibâr olunmayup fark cellî hâssalarına mürâca'at ile nümâyân olmuşdur. Bâ-husûs sümûm def'inde tecribe olunmak esahh-ı imtihânâtındandır ki hâlis pâdzehrden iki arpa mikdârı sahk olunup ef'înin ağzına sabb olursa boğar öldürür. Tiryâk-ı fârûk-ı hâlisi dahi böyle tecribe iderler. Ve dahi pâdzehr-i hâlisi zehr-nâk canavarlar sokduğı kimseye üç arpadan on iki arpağa değin sahk idüp içürseler zehri kusmak ile yâhûd ter ile def' eyler. Ve eger sokduğı yirlere ekseler zehri taşra çeker reşhile def' ider ve mücerred ağızlarına alsalar kusmak ile nef' virür; eger 'akrebin kuyruğına tokundursalar lez'ini ibtâl ider. Ve ta'âm-ı mesmûm üzerine tutsalar hâlis ise terler. Tarîk-i tecribesi sülûmen misilli semmiyetli şeyler ezüp üzerine tutmak ile bilinür. Ba'zıların güneşde terler ve ba'zıların belki erir dedikleri dahi nakl olunmuşıdi. Ba'zı erbâb-ı tecribe ol hacir bir şey'e sürseler mahkûkî sūd gibi beyâz olur ve ba'zılar sūd ile bileği taşına sürseler hâlis olan kırmızı hâlis olmayan yeşil gösterir dediler. Ve ba'zılar mişe küline yâhûd mutlak her ne ma'küle şey'in küli külsür olsun sürseler ol küli sarardır yeşil şeklinde gösterir dimişler. Ammâ 'inde'l-muhakkıkîn her şey'in mahkûkî zâhirde kendi rengi her ne ise ekseriya ol levnde nümâyân olmak mukarrerdir meğer mizâc-ı sâni tahsilinde istihkâm bulmayan eşyadan ola ki mahkûkî kendi reng-i zahîrsine uymaya; ve mizâc-ı sâni ma'nâsı 'ulûm-ı tabî'at erbâbına hüveydâdır. Ba'zılar sahk olunup sūd içine birağılsa südi keser peynir ider ve ba'zılar uyudur yoğurd ider dimişler idi. Ba'zılar dahi bir iğneyi kızardup ol hacere soksalar eger düterse masnû'dur dediler. Ol husûsda ba'zı 'amelînin dütemediği ve hayvânînin dütdiği mukarrer olmağla tedkîk eyleyüp 'amelînin düteni siyâh hayvânînin sarı olur ve ol iğnenin ucı sararır dimişler. Ve ba'zılar demür safhayı kızardup ol hacirin üzerine basalar hâlis olan dâđ kabul itmez dimişler. Ba'zılar bir haşin şey ile bir yire konsa rengi mütegayyir olur ba'dehu ifrâz olursa müddet-i kalilde hâlet-i aslîsine 'avdet ider dimişler. Ve ba'zılar rengi sarı olan pâdzehrin ta'mı acı olur dimişler idi ve bunların emsâli niçe vâhî imtihânlar

yazmışlar ammâ netîce-i temîz def'-i sümûmât ile ve dahi bir tabîb-i kâmilin fikr-i sahîhi ile hâsıl olur ki envâ'-ı emrâzda tecrîbe ve imtihân itmiş ola. Ve envâ'-ı pâdzehr tabî'atlarında dahi ihtilâf olunup kimi şedîdü'l-harâre ve kimi şedîdü'l-bürûde ve ekseri mu'tedildir dimişler; ammâ ba'zı sikât tafsîl eyleyüp pâdzehr-i hayvânî üçüncü derecenin âhîrinde yâhûd dördüncü derecenin evvelinde hârr u yâbisdir ve pâdzehr-i ma'denî ol derecelerde bârid ü yâbisdir; zîrâ darbe ve saktada men'-i teverrüm eylemesi bürudetine 'alâmetdir; ammâ 'akreb sokduğı tîlâ olundukda nef'i hararetine delâlet itmesi zü'l-hâssa olduğunu müş'irdir dediler, bi-eyyi vechin kân nef'i bi'l-hâssa olmağla cemî'-i tabâyî'e nâfi' olmak üzeredir ki her birinin menâfi'-i 'adîdesi bi'l-münâsibe tahrîr ü beyân olundu ammâ fi-zamâninâ pâdzehr-i hayvânî cinsinden üyyelî olan şöhret-şi'âr olmağla isti'mâli kesîr olmağın emrâz-ı muhtelifede ne vechle isti'mâl olunur ve ne mikdâr virilür müstakillen takrîre şurû' olundu. Huzzâk-ı mütekaddimîn mikdâr-ı isti'mâli mukaddemâ zikr olunduğı üzere üç arpadan oniki arpaya dekdir ya'nî ednâ mertebe üç arpadan oniki arpaya değîn sahk ve saky olunsa ebdân-ı sahîhada ervâh u kuvvâyi in'âş idüp a'zâ-i re'îseye kuvvet virür ve tehyîc-i bâh eyler ve sūdüs miskâlini hümûm u gumûmdan kalbi za'îf olan kimesneler içseler 'ilâc-ı ber'ü's-sâ'a olur ve ebdân-ı mesmûmede her ne ma'küle zehr olursa olsun ter ile yâhûd idrâr ile ihrâc idüp ol kimesne bi-emrillahi ta'âlâ mevtden halâs olur, ammâ kibâr-ı müte'ahhirîn yarım dirhemden bir dirheme değîn tecvîz ü isti'mâl itdürdükleri mukarrerdir, hattâ Sâlih Efendi merhum emrâz-ı sevda'viyyede ba'de't-tenkiye otuzar habbe mikdârı isti'mâline müdâvemet itdürdüm şifâ buldılar dimişdir. Ve zamânında nâdirü'l-akrân belki İbokratu'l-evân olan üstâdımız Hayâtüzâde merhum yarım dirhemden bir dirheme değîn isti'mâl itdürürler idi. Ol tabîb-i lebîb ve ol kâmil-i edîbin resâ'il-i 'adîdesinden hummâ-yı reddiyyeye müte'allik resâ'il-i celîlesinde ta'bîr-i dil-pezir ile bu gûne takrîr tedbîr itmişlerdir ki mütekaddimîn ve müte'ahhirîn pâdzehr-i mârînin ya'nî yılan yiyan hayvânda bulunan hacere-i üyyelînin tâ'ûnda ve hummâ-yı reddiyyede verilmesi gayet memdûh olduğına zâhiblerdir; ancak mikdâr-ı isti'mâlinde ihtilâf eylediler. Mütekaddimîn beş buğdaydan ziyâde verilmesini tecvîz eylediler ve eger ziyâde virilür ise zarar ihtimâlini verdiler. Müte'ahhirîn anları men' eyleyüp beş buğday mikdârı pâdzehrin menfa'atı görülmez dediler ve yarım dirheme değîn verilmesini tecvîz eylediler. Ve mehere-i etibbâ-i efrenc müte'ahhirlerinden Kute nâm tabîb Mu'âlecât-ı Garîbe nâm kitâbında hikâyet ider ki bir zamân diyârimızda hummâ-yı reddiyye emrâz-ı vâfireden oldu; mezheb-i mütekaddimîn üzere pâdzehri beşer buğday ağırı verdigimiz marazlı helâk oldılar yarım dirhemden bir dirheme değîn verdigimiz halâs buldılar dimiş. Ve Fraguzo nâm tabîb dahi bu hummâda birer dirhem içenlerin ekseri halâs oldılar dimiş, fakîr dahi zamânımızda pâdzehrin keyfiyyet-i isti'mâlini bu tarîk ile ihtiyâr eyledim ki eger marîz tâze ise yarım dirhem ve eger müsîn ise bir dirhem verile ve esnân-ı erba'a ahvâline ri'âyet olına ve hîn-i isti'mâlde bir küçük gümüş havanda sahk olunup üzerine tedricile mâ-i verd

taktîr itmekle hall ideler ve bir fincan tolusu mâ-i verd koyalar ba'dehu iki katre limon suyu sıkup veyâhûd ve birkaç katre rûh zâc damladup vireler. İntihâ kelâmu'l-üstâd ve hâliyâ ziyet-efzâ-yı mesned-i riyâset-i tabâbet ve übbehet-pîrâ-yı pâye-i hazâkat u kiyâset üstâd-ı etibbâ-i zamân ve ferîdü'l-'asr ve'l-evân olan Nûh Efendi hazretleri dahi minvâl-i muharrer üzere yarım dirhemden bir dirheme değin isti'mâl itdürürler. Şeyh Dâvûd 'aleyhi'r-rahme mezheb-i mütekaddimîn üzere ikişer kıratı kırk güne değin 'ale't-tevâlî isti'mâl olursa müdâvemet iden kimesneye zehr kâr itmez ve marîz olmaz. Ve dahi pâdzehr remede ve hummâya ve hafakâna ve dayyik-i nefese ve istiskâya ve cünûna ve cüzâma ve fâlice ve berkâna ve mesâne ve kilâda olan husâta nâfi'dir, bâhi tehyîc-i 'azîm ile tehyîc ider ve havâss u kuvâyı in'âş idüp a'zâ-i re'îseye kuvvet virür ve fazalâtı idrâr ider diyem. Ve tıyn-ı ebyaz ile verilse sehçî ya'nî ishâlde bağırsak sıyrındısını men' eyler. Çok kerre tağunda ve vebâda tecrîbe eyledim gül suyu ile hall idüp verdim halâs oldılar. Bevâsîri ve şekl isti'mâl olursa kat' ider ve kuluncu def' ider dimiş. Ammâ zıkr eylediği emrâzda mikdâr-ı isti'mâlini ve verilecek evkâtını zıkr itmemişler gâlibâ keyfiyyet-i isti'mâli re'y-i tabîb-i hazîka müfevvez kılınmak murâd itmişler. Nefsü'l-emrde keyfiyyet-i isti'mâli tabîb-i lebîbe muhtâcdır ki ekser-i emrâzda ba'de't-tenkiye virilür ve buhrân sâhibi olan emrâzda buhrân-ı tâm ve nâkis i'tibâr olunan günleri bilüp evkât-ı buhrânda tab'ata imdâd için dahi virilür sâ'ir isti'mâli fenn-i tıbbile âşînalığı olanlara hüveydadır. Ba'zı kibâr cemî' sıtmalara 'ale'l-husûs hummâ-yı rub'a nâfi'dir, yarım dirhemden bir dirheme değin virilür, mâtde-i hummâyı ter ile yâhûd idrâr ile def' eyler; lâkin bi'l-hâssa mu'arrık olmağla ekseriyyâ ter ile def' eyler. Husûsâ tağuna nâfi'dir ve eger tağunun üstüne dahi ursalar nef' virür, kezâlik kabarcığa dahi ekseler gayet nâfi'dir, ve cerâhatlara dahi ekseler onuldur ve uyuza ve tuzlu balgama ve freng çiçeğine dahi nâfi'dir. El-hâsıl emrâz-ı sa'abenin cümlesinde nef'i nümâyândır dediler. Sâlih Efendi merhum etibbâ 'ilâcında me'yûs oldukları emrâzda isti'mâl ve müdâvemet itdirdim büzri-i tâmm hâsıl olup ol marazlardan kurtuldılar dimişler. Hekîm Tifâşî 'aleyhi'r-rahme Firdevsü'l-hikme mü'ellifinden nakl itdiği üzere pâdzehr hummâ-yı dıka ve sille nâfi'dir ve mesâne ve kily karhalarına ve za'f-ı kalb ve hafakana ve boğaz ağırlarına ve remed-i hârreye ve nikrise ve seher-i tavîle ya'nî uykusuzluk marazına ve harâretten olan baş ağrısına nâfi'dir. Ve dahi sahk olunup ümmü's-sıbyân dedikleri sar' marazına ve uyku esnâsında feza'a mübtelâ olanların burunlarına su'ût olursa şifâ virür dimişlerdir. Menâfi'-i mezkûreden mâ-'adâ kibâr-ı etibbâ götürmek ile dahi menâfi'-i 'acibesini yazdıkları ve tahattüm husûsı mukaddemâ İbni Baytâr merhûm rivâyetinde takrir olunmuşıdi. Fe-subhânehu'llahu'l-Melikü'l-Kadîr ve'l-hamdü lillahi Rabbü'l-'âlemîn ve's-salâtü ve's-selâmü 'alâ seyyidînâ Muhammedin ve âlâ âlihi ve ashâbihi ecma'în.

Sadeleştirilmiş Asıl Metin:

İkinci bölüm hayvanî panzehir üzerinedir. Sonraki gelen büyüklerin tutulan görüşlerine göre, insana fayda veren o taşın bir sınıfı da Arapçada erkeğine üyyel denilip Türkçede dağ keçisi denilen geyiğin karnında bulunandır ki zamanımızda onu görenlerin haberleri yaygınlık kazanmamıştır. Tabipler arasında çeşitli isimlerle anılıp teke taşı, koyun taşı, sığır taşı (dağ öküzü), sığır panzehiri, yılan panzehiri denilirse de en doğrusu *va'l* ve *üyyeldir*. Teys, keçi manasına geldiğinden birçok eserde dağ keçisi olarak kullanılmıştır. Koyun taşı da gerçi sözlük manasıyla koyunda bulunan panzehir demektir; ama panzehirin koyunda bulunduğu dair sağlam bir kayıt olmayıp, Farçada gûsfend sözü koyun ve keçi cinsi için ortak olarak kullanıldığından Farsçada keçi taşı yerinde koyun taşı yazılmış; buna bakılarak da Arapça söyleyenler keçi taşı yerine koyun taşı yazmışlardır. Ayrıca, muteber lügatlerde *va'lin* dışısına erviye denilip yaban koyunu adı verilmiştir. Bununla birlikte hayvanî panzehir yabanî koyunda ve keçide bulunur diyenlerin sözleri de reddolunmaz, zira panzehirin maymun türünde bulunduğu da rivayet edilmiştir. Sığır taşı ve panzehiri öküzde bulunan meşhur harzeye denilse de, muteber kitaplarda sığır taşı ve panzehiri yazılıp üyyel taşı ile yorumlanmıştır. O meşhur harzeye Arapça ve Farsçada gâviş denilip, panzehir çeşitlerindedir ve üçüncü bölümde açıklanmıştır. Yılan panzehiri tabirinin lafız gereği yılan türünde bulunan panzehire denildiği açık ise de, yılan yaban elde bulunduğundan mârî denilmiştir; zira yılan cinsinde çıkan panzehire Arapçada yılan taşı ve yılan panzehiri, Farsçada da mâr-ı mühre denilmiştir. Panzehirin yılan da bulunduğu meşhur iken inkâr etmek Allah'ın apaçık kudretinden gafil olmak demektir. Zira yılan yiye hayvanda zehirleri defeden taşın varlığını kabul edip ve ana maddesi yılanların eti olan tiryâkın ayar dedici özelliğini onayladıktan sonra, yılanın bazı uzuvlarında oluşan devâyı inkâr etmeye mahal kalmaz. Ancak, ödünde oluşur diyenlerin sözleri şeklen akla uzak görünür. Tecrübe erbâbı yılanın ödünü zehiri gibi etkili bulmayıp, hatta İbni Sina Kânûn'da üçüncü kitapta göz marazlarından su maddesi tedavisinde yılan ödü bal ile macun edilip sürülse çok faydalıdır diye nakl ettikten sonra, bunu hazırlayanlardan bir grup yılan ödünü gereği gibi tecrübe etmiş ve zehir gibi bulmamışlardır. Bu tecrübe çekinmeyi giderir ve sürülmesi caizdir dediklerinden dolayı da panzehirin yılan ödünde bulunması akla uzak görünmez. Hâsılı, ruh ve bedeni koruyup zehirleri defeden hayvanî panzehir iki sınıf olup, bir sınıfı üyyel denilen meşhur hayvanda ve diğer sınıfı da yılan da bulunmuş olur. Panzehirin bu iki tür hayvanın hangi uzuvlarında bulunduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. Bazıları üyyelin karnında bulunur, bazıları da gözlerinde oluşur dediler. Burunlarında, boynuzlarında ve göbeklerinde bulunur diyenler de vardır. Karnında bulunur diyenlerden de kimisi midesinde, kimisi şirdanında, kimisi ciğerinde, kimisi yüreğinde, kimisi de ödünde olur demişlerdir. İçinde çöp parçası bulunan taş

makbuldür denildiği takdirde, midesinde şirdanında bulunur diyenlerin görüşleri muteber olur ve bu görüş seçilir; zira, bitki veya diğer gıdaların hiçbirinin cirmi çiğere ve yüreğe geçemez, ancak kilos denilen hulâsaları geçer, bu hususta bir ihtilaf yoktur. Öyleyse o hayvanın ciğerinde ve yüreğinde, üzerine panzehirin kat kat sarılmış olduğu bir çöp parçası nasıl bulunur? Bu durumda panzehirin o hayvanın midesinde veya şirdan dedikleri bağırsak cinsinde olduğu ispatlanmış olur. Gazi Sultan Mehmed Han zamanında hekimbaşılık makamını süsleyen Sâlih Efendi merhum *Gâyetü'l-beyân fî-tedbiri bedeni'l-insân* adlı eserinde madenî olduğuna itiraz etmeyip “Bu, başlangıçta tüm zehirlere karşı sıradan bir taştır ki Hitâ ve Hotenden gelir; lâkin Yenidünyadan gelen efdaldır, tecrübe olunmuştur. Orada dağ keçileri olup büyüklükleri mutedil ve renkleri sarı ile kızıl arasındadır. Bu taş o hayvanların midelerinde bulunur. Eger o hayvan genç ise çıkan taş küçük, yaşlı ise büyük olur. Bu taşın içinde ince çöp parçası bulunup, bu taş o çöpün üstüne katlanır, zeytin şeklindedir. Bazısı yuvarlak, bazısı köşeli olur. Dışı parlak ve berrak olup rengi yeşil ile siyah arasında, zeytin renginde olur. Büyüğü makbul olup beş dirhem kadardır.” demiş ve bir frenk hekiminden o hayvanı boğazlayıp o taşı midesinden çıkardığını da nakletmiştir. O hayvanın yılan yeyip Arapçada muhallsa, Türkçede nevruz otu ve Avrupalı dilde kontura yerde denilen nebatı otlamakla içinde panzehirin olduğu, içinde bulunan çöp parçasının nevruz otunun dallarından olduğu ve bazı panzehirde tohumunun da bulunduğu kabul edilmiştir. Bu faydalı taşta bulunan faydaların Allah'ın kudretiyle bu ikisinden, yani yılan eti ile nevruz otundan ya da sadece birisinden çıktığı söylenmiştir. Cevher ustalarından Muhammed bin Mansûr'un Sultân Halil bin Hasan Bahadır Han adına yazdığı *Cevâhîrnâme-i Latîfte* halis hayvanî panzehir, sarı veya sarıya çalar boz olur, üzerinde küçük noktalar görünür, ince tabakalı, hafif ve yumşak olur, kırılğan olup bir şeye sürülse sürüldüğü yer taze süt gibi beyaz veya süte benzer olur. Bazı panzehir renkte siyaha çalar, bazısı da kırmızı ve yeşil olur; yeşil olanı pazı renginde olursa çok makbul olup, ondan sonra beyaza çalan sarısı iyidir; hatta sarı olan panzehirin tadı acı olur denilir. O hayvan Şîrâz-ı Şebânkâre vilâyetinde çok olup o diyarın avcıları onları avlayıp elde ettikleri panzehiri yaşamları için harcarlar. Bu hayvanın o diyarda çok bulunduğu Irak, Arap ve Acem ahalisinin malumu olup, Horasan bölgesinde de bulunduğu söylenmiştir. *İntihâ ve İhtiyârât-ı Bedî'i* müellifi Hacı Zeynüddîn el-Attârî panzehiri anlatırken önce keçi taşı diye başlayıp özelliklerini sayarken koyun taşı demiş, Horasan bölgesinde de bulunur denilmesine karşı çıkararak o hayvanın Şîrâz ve Şebânkâre taraflarından Horasan bölgesine gelmiş olabileceğini söylemiş, o koyunun gıdası hayvanattan yılan ve nebatattan nevruz otudur demiştir. Dolayısıyla, koyun lafzının keçi için de kullanıldığı pekişmiş olur. Hangi şekilde olursa olsun, panzehir taşı o hayvanın midesinde oluşur diyenlerin bu sağlam sözleri bilindikten sonra malûm olsun ki, tabiplerin büyüklerinden bazılarının panzehirin o hayvanın göz pınarlarında, bazılarının burun deliklerinde, bazılarının boynuzlarında,

bazılarının da göbeklerinde oluşur demeleri sıhhatli görünmez. Yoksa, Cenâb-ı Hakk'ın kudretiyle birçok hayvanın uzuvlarında çeşit çeşit taşlar oluştuğu aşikârdır. Mesela, insanın mesane ve böbreklerinde taş oluştuğu gibi midesinde de hacimli taş bulunduğunu kusma babında büyükler yazmıştır. Balığın başında, yengeçte ve diğer hayvanlarda bulunduğu da özellikleriyle ve tecrübe edilerek yazılmıştır. İnşaaallah meşhur ve özellikli olanları üçüncü bölümde yazılacaktır. Büyüklerden Hızır gözlerinde oluşur denildiğini rivâyet etmiş olup, mesela son büyük ustalardan Hızır bin Ali bin el-Hattâb da Osmanlı Devleti'nin başlarında Aydın memleketi beyi olan İsa bin Muhammed bin Aydın adına yazdığı *Şifâü'l-eskâm* adlı kitabında bu şekilde yazmıştır: Kendisinde panzehir bulunan hayvan üyyel denilen dağ keçisidir. Fars ve Çin diyarında olur. Bu hayvanın özellikle küçük yılanları yemeye iştahlı olduğu ve onun en büyük gıdasının bu olduğu söylenir. Bunu sezdiği yerlerde bulup çıkarıp yer; ama hangi uzvunda oluşur bu ihtilâfıdır. Bazıları gözlerinde oluşur dediler, zira ne zaman bu hayvan yılan etini yese zehirden dolayı cesedinde diş oluştuğundan sıkıntıya düşüp havuza dalar ve ancak teneffüs için başını dışarıda bırakır. O anda suyun soğukluğu sebebiyle cesedinde oluşan incir, gözeneklerden çözölemeyip başına çıkar ve göz pınarlarına dönerek göz tabakalarının soğukluğundan dolayı suya dönüşüp hamam kubbesinde buharın su olup damlaması gibi göz pınarlarından çıkar, hava ile teması sebebiyle de donup taşlaşır. O hayvanda bu hâl sürekli olduğundan taşlaşan o şey büyüyüp düşer, mahallini bilenler de araştırıp bulurlar. Ama o şey eğer hayvanın göz pınarlarından içe bitişik oluşursa hayvana büyük ızdırab vermektan başka, sonra nasıl düşeceği, dış tarafına bitişik oluşup başka sebeplerle iri taş olunca bitişmenin nasıl olacağı akla uzak bulunmuştur. Hekim Tifâşî bu düğümü çözüp o buhardan dönüşen su, göz pınarlarından çıkıp burnunun iki taraflarındaki kıllar üzerine akarak o sert kıllara asılı kalır ve daha sonra da bu işin tekerrürü sebebiyle hacmi büyüyüp ağırlaştıktan sonra düşer diyerek gerçekten şübheyi gidermiştir. Bu şekilde içinde çöp parçasının yoklanması düşünülmez; zira bu husus midesinde bulunduğu duruma mahsustur; ama bazı midevî olanlarda da çöp bulunmaz diyenlerin şüphe etmesi hariç. Tifâşî, hayatında Halep ve Maraş memleketlerinin emiri olan Seyf bin Kılıç Arslan'dan şöyle rivâyet etmiştir: “Ben o büyük emire yılan yiyen dağ keçisinin ahvâlini, yani yılan yemekle vücudunda oluşan ızdırabın defî için göle girdiğini ve ol hâlde panzehir taşının göz pınarlarında oluştuğunu naklettiğimde beni tasdik edip; bizim Halep ile Maraş marasında göller çoktur, o diyarın geyikleri yılan yerler ve ızdırabın defî için o göllere dalarlar ve gözlerinde oluşan panzehirler etrafa düşer, avcılar da bunu araştırıp toplarlar. Ben bu duruma vâkıf olup birkaçını avladım ve boğazlattım.” *Hayâtü'l-hayevân* yazarı İmâm Dimyerî üyyeli anlatırken, “o hayvan yılan yemeye düşkün olup bazen onu da yılan soktuğundan ağrısından dolayı gözünden yaş akıp göz pınarlarında donup taşlaşarak panzehir oluşur” demiştir. Hacı Paşa'nın, panzehirin o hayvanın yüreğinde veya ödünde oluştuğuna dair tereddütlü rivayeti, midesinde bulunduğu

erimiş olduğuna işaret eder. Bazı tabiplerin, o hayvanın göle daldığında teneffüs için burnunu dışarı koyduğunda burun deliklerinde oluşur demeleri ve aynı şekilde, boynuzlarında bulunur şeklindeki sözleri de genel görüşe terstir. Ancak, bu hayvanın boynuzlarında birçok fayda bulunup yakı veya yakısız olarak kullanıldığını birçok tıp kitabı açıklamıştır. Faydaları zehirlerin def'i konusunda da yazılmış ve o boynuzların ateşe atılıp tütsü edildiğinde yılan ve akrep gibi zehirli canavarların oradan kaçtığı söylenmiştir. Şeyh Dâvud, genel görüşe uyararak üyyel gibi hayvanlarda veya üyyelin kendisinde bulunur diye yazmışken, elde edilmesi hususunda çok garip bir şekilde şöyle demiştir: “Panzehir o hayvanın içinde oluşup büyüdüğünde hayvana bağırsak ağrısı gelip bedeninde nakışlar oluşur ve düşer. Bazıları, kaplan türlerinden peleng adlı hayvanın kocayınca o taşı yeyip tekrar güç kazanmak için midesinde panzehir oluşan o hayvanı öldürdüğünü ve taşın o anda oraya düştüğünü söyler. Bazıları da o hayvanın kanı pelengin gözlerini bozduğundan taşı bulamayıp gider ve buna vâkıf olanlar da taşı toplarlar der.” Onun: “panzehir o hayvanın boynuzunda oluşur ve büyüyünce düşer veya göbeğinde misk gibi oluşur ve daha sonra bir yere sürmekle düşer” demesi de sırf hikayeden ibarettir. Hangi uzuvda olursa olsun, Cenab-ı Bârînin çok acayip bir sanatıdır ki, âzâsında zehirlere karşı panzehir yarattığı o hayvanın en temel gıdasını, öldürücü zehir kılmış. Zehiri canlıları öldüren yılan, onun için çok sağlam bir gıda olup bütün bedenine geçer ve çözümlü gelişir, boğazlandığında da eti zararsız bir şekilde insana gıda olur. Allah'ın izniyle bir uzvunda panzehir ve diğer uzvunda yani kuyruğunda da panzehirin zararları olan öldürücü zehir oluşur. Nitekim tabipler hayvanî zehirleri sayarken biri de üyyelin kuyruğundadır demişlerdir. Tabipler arasında, üyyel(dağ keçisi) cinsinin kuyruklarında olan boğumlardan birisi zehir olup, aşırı uyuşuk ve donuk olduğundan ruhu sıkıp dondurarak öldürür denilmiştir. Bazı tabiplerin sözlerinden o zehrin üyyelin kuyruğunda bulunduğu anlaşılmakta ve o hayvanın iki zıddı bir arada tutması ve bir uzvunda zehri önleyici, bir uzvunda da öldürücü zehir bulunması apaçık hikmete uygun düşmektedir. Azîz, Alîm ve Kâdir olan Allah ne yücedir. *Gerçekten Rabbin dilediğini yapandır.*³ Bazıları, zehir olan boğum o hayvanın kuyruğunun ucundadır demiştir. Hakîm Tifâşî de kuyrukta olan boğumda olduğuna inanmış ve bir mağrip avcısından şöyle nakletmiştir: “Bir gün semiz bir üyyel avlayıp kuyruğunda zehir olan boğumu hükümdarımızın hazinesine hediye olmak için çıkardım, bir miktar semiz yerini de kebaplık için ayırdım; kalanını pastırma yapıp bir miktar kuruması için altında oturduğumuz ağaca astırdım. Ayırdığımız o parçayı pişirip dostlarımızla yedik ve daha sonra biraz uyumak için yattık. Uyandığımızda karınlarımızın acıkmış ve pastırmaların her zamankinden daha fazla kurumuş olduğunu görüp şaşırдық. Şehre gittiğimizde halk cuma namazından çıkmaktaydı. Bizim üyyel eti yeyip uyuduğumuz vakit Salı günüydü ve oradan bir

---

³ Kur'ân-ı Kerîm, Hûd sûresi, 11/10.

günlük mesâfede olan şehre, uyandıığımız gün gelmiştik; meğer haberimiz yokmuş ve biz tam üç gün üç gece uyumuşuz. Bildim ki o boğumun uyuşturucu kuvveti, yanındaki ete geçmiş. Eğer o boğumun kendisini bir kimseye yedirseler ağır bir uyku gelip sürekli uyur ve uyku esnasında yüreğinde olan ruhî kan donduğundan hiçbir şey hissetmeden ölüp gider, kıyamet sabahı uyanır. Zehirleyiciliği uyuşturma ve dondurma yoluyla. Ben emirlerin çoğunun, üyvel kuyruğunda olan boğumu ayırıp hazineye teslim etmeleri için avcılara tenbih yaptıklarını gördüm.” Hayvanî panzehirin yılanlarda bulunduğunu söyleyenler de ihtilaf edip kimi ödünde, kimi de başında oluşur demişlerdir. Bazısı da rastgele yılandan oluşur demiştir. *Mâ-lâ Yesa'* sahibi o ihtilafları nakledip: “onun taş benzeyip büyük yılanlarda bulunduğu, ama hangi organda yer aldığına ihtilafa düşüldüğü, tıpkı boğanın ödünde olduğu gibi yılanın da ödünde bulunduğu, daha sonra da üyvelin başında bulunduğu” yönündeki görüşleri nakletmiştir. *İntihâ-i Cevâhîrnâme-i Nizâmî* müellifi Muhammed bin Ebü'l-Berekât-ı Nisâbü'rî o yılanda bulunan panzehiri hazerü'l-hayye diye yazıp: “Buna Farsçada mâr-ı mühre denilip, panzehir çeşitlerindedir. Eski kitaplarda anlatılır, amma zamanımızda varlığına rastlanmadı; ancak, sanat erbabının Meryem taşından düzdükleri hileler görüldü. O taş yılanla nispetle mâr-ı mühre denilmesinde gerçi birkaç görüş vardır, ama en doğrusu yılan türünde bulunduğu için mâr-ı mühre denildiğidir; zira panzehir yılanda da bulunur diyenlerin çoğu: O taş büyük yılanların başında ense tarafında taşlaşıp boğumlanır, yılanlar avlayıp çıkarırlar. Şekli yuvarlak ve bir yanı yassıca olur, rengi susuz inci gibi beyaz, bazısı beyazla karışık siyah olur.” demişlerdir. Onun bu rivâyeti, yılan gömüldükten bir süre sonra o taş başı mahallinde bulunur diyenlerin sözlerini teyit eder. Ayrıca, o taşın, kendisinden küçük yılanları yiyen yılanın yaşlanıp cüssesi büyüdüktan sonra ensesi tarafında ortaya çıktığını, hatta dörtyüz adet yılan yedikten sonra oluştuğunu da söylemiştir. O taş, yılanın başında deri içinde yaban şalgamı gibi yumşak olup, çıkarıldıktan sonra hava ile temastan dolayı donup taşlaşır. Denenmesinde siyah bir kilime sürülse onu beyaz eder denilmesine güvenilmez; zira, taşın yumşaklığı veya kilimin sertliği buna sebep olmuş olabilir. Özellikle Meryem taşı da beyaz eder ve genellikle yanlış, bu tür bir denemeye itibar etmekten kaynaklanır denilmiştir. Muhammed bin Mansûr ve diğerleri de İbni Ebü'l-Berekât'ın yazdığı gibi nakledip: “Her yılanda bulunmayıp, bazı büyük yılanların ensesi tarafında olur, şekli horoz hayası gibi beyaz olur; bazısı da yılan gibi nakışlı olup üzerinde yılan rengine çizgiler olur, ama zamanımızda çok az görülür. Ay taşı, Meryem taşı ve diğer taşlarla karıştırılır; sürüldüğü yerle denemeye itibar etmeyip, zehirleri defetmede denemelidir; zira, halis yılan taşı içme, sürme ve asma yoluyla bütün zehirlere faydalıdır. Bazıları şöyle garip bir deneme yapmıştır: bir çini kap içine limon suyu konulup o taş bu suyun içine bırakılsa, eğer yılan taşı ise hareket eder. Muteber kitaplarda anlatıldığına göre: İbni Zekeriyâ-i Râzî yılan taşının yılanın ensesinde bulunduğunu inkâr etmiş. Bir gün adaletli pâdişâhın meclisinde iken bir yılancı

gelip yılanlarından birinin kafasını yarıp içinden mâr-ı mührü denilen bu taşı çıkarıp sultana yüksek fiyatla satar. Muhammed bin Zekeriyâ bu durumdan çok etkilenip o yılanı ile dostluk kurar. Tam bir dostluk kurduktan sonra bir gün sarhoşluk hâlinde hikmetli bir şekilde sual edip, o mührü o yılanın kafasına nasıl işleyip yerleştirmiştin dediğinde o, söze gelip: ‘Önce o yılanın kafa derisini yardım ve Meryem taşından düzdüğüm mührü içine koydum; daha sonra da döğüp yara ve irinlerini merhemlerle iyileştirdim.’ diye cevap vermiş. Onun inkârı ve yılanının bu ikrarı mâr-ı mührün hiç var olmadığı anlamına gelmez. Şer’en de menfi bir görüş uygun değildir. Zira, yılanın başında ensesi tarafında bulunduğunu önceki ve sonraki birçok âlim yazmış ve zehirleri gidermede büyük faydası olduğunu nakletmekten başka, sersâm-ı bârid denilen hastalığın def’inde içme ve sürme yoluyla faydasını yazmışlar, dövüp içirmekle mesane taşını parçalayıp çıkarır demişlerdir. Yılan taşının varlığı ve içmek ve asmakla yılan ve akrep gibi zehirli hayvanların zararlarını defettiği Câlînüs’tan da nakledilmiş, ama mesane taşını gidermede faydasının olmadığı söylenmiştir. Kısacası, büyüklerden nakledilen haberlere göre yılan cinsinde de panzehir bulunduğu kesindir. Ancak neresinde oluştuğunda ihtilaf olup, boynuzundadır diyenlerin görüşü akla en yakın olanıdır; zira zamanımızda yılan boynuzu olarak insanların ellerinde çeşit çeşit şeyler görülmüş ve zehirli şişlere konulduklarında yapıştıkları görülmüştür. Bazıları o boynuzun Gilân vilâyeti yılanlarında olduğunu söylemiş olup, gerçek bilgisi Allah katındadır. Dağ keçisi ve yılanı ait rivayetlerin nakline ait münasebet ve özellikleri ile halis ve gayri halis olanlarının alâmetleri zikredilmişti; ama tekrar iyidir düsturunca tecrübe çeşitlerinin burada topluca zikredilmesi uygun görüldü. Evvela her birinin renk ve şekilleri anlatılmıştı; lakin işlenmiş olanlar da onlara çok benzediğinden tecrübe konusunda renk ve şekle itibâr edilmeyip fark, daha büyük özelliklerine müracaatla belli olmuştur. Özellikle, zehirleri gidermede yapılan deney en sağlamı olup, halis pânzehirden iki arpa miktarı dövülüp yılanın ağzına dökülse onu boğup öldürür. Halis tiryâk da böyle tecrübe edilir. Halis pazehiri zehirli canavarların soktuğu kimseye üç arpadan on iki arpaya kadar dövüp içseler zehiri kusmakla veya terle yok eder; eğer soktuğu yerlere ekseler zehiri dışarı çekip sızıntıyla defeder; sadece ağza alsalar kusmakla fayda verir; eğer akrebin kuyruğuna dokundursalar yakmasını giderir; zehirli yemek üstüne tutsalar halis ise terler. Zehirli şeyler ezilip üzerine tutulmakla tecrübe edilir. Bazılarının güneşte terler, bazılarının da erir dedikleri de nakledilmiştir. Bazı tecrübe erbabı “o taş bir şeye sürülse sürüldüğü yer süt gibi beyaz olur; bazıları da sütle bileği taşına sürülse halis olan kırmızı, halis olmayan da yeşil gösterir” demişlerdir. Bazıları meşe külüne veya herhangi bir şeyin külüne sürülse o külü sarartıp yeşil gösterir demişlerdir. Ama her şeyin sürüldüğü yer - ikinci bir mizaç kazandığında sağlam kalmayan, sürüldüğü yer kendi rengine uymayan eşyalar hariç- kendi rengine görünür. Bazıları, dövülüp süt içine bırakılsa sütü kesip peynir eder, bazıları uyutup yoğurt eder demişlerdir. Bazıları da, bir iğne

kızartılıp o taşta sokulsa eger tüterse yapmadır demişlerdir. Bu hususta, işlemeli olanın tütmediği, hayvanînin tüttüğü belli olduğundan inceleyip, işlemelinin tüteni siyah, hayvanînin sarı olur ve o iğnenin ucu sararır demişlerdir. Bazıları demir sac kızartılıp o taşın üzerine basılırsa halis olan damga kabul etmez; bazıları sert bir şeyle bir yere konulsa rengi değişir ve daha sonra ayrılırsa kısa sürede aslı şekline döner ve bazıları da rengi sarı olan panzehirin tadı acı olur demişler ve daha buna benzer birçok boş deneyler yazılmıştır. Ama asıl ayırt etme, zehirleri def ile ve bir tecrübeli usta tabibin sağlam fikri ile ortaya çıkar. Panzehir türlerinin tabiatlarında da ihtilaf olunup, kimi aşırı sıcak, kimi aşırı soğuk ve çoğu da mutedildir demiştir. Ama bazı güvenilir kimseler açıklamış ve hayvanî panzehir üçüncü derecenin sonunda veya dördüncü derecenin başında sıcak-kurudur ve madenî panzehir o derecelerde soğuk-kurudur; zira darbe ve bozuklukta şişi gidermesi soğukluğuna işaretler; ama akrebin soktuğu yere sürüldüğünde fayda vermesi sıcaklığına delalet eder ve özellikle olduğunu gösterir demişlerdir. Hangi şekilde olursa olsun o, bütün tabiatlara faydalı olup zamanımızda ise hayvanî panzehir cinsinden üyyeli olanı tanınmış olduğundan çok kullanılır. Şimdi, çeşitli marazlarda ne şekilde kullanılır ve ne miktar verilir müstakil olarak burada yazılacaktır. Eski usta tabiplerde kullanım miktarı üç arpadan oniki arpaya kadar olup, yani en az üç arpadan oniki arpaya değin dövülüp çirilse sağlam bedenlerde ruhu ve hisleri diriltip başın uzuvlarına güç verir, şehveti coşturur. 1/6 miskâlini (0,75 gr.) dert ve kederden kalbi zayıflamış kimse içse anında tesir eder. Zehirlenmiş bedenlerde ne kadar zehir olursa olsun ter veya idrarla çıkarır ve o kimse Allah'ın izniyle ölümden kurtulur. Ama sonraki usta tabipler yarım dirhemden bir dirheme değin kullanmışlardır. Hatta Salih Efendi, sevdaî marazlarda ayıkladıktan sonra otuzar habbe miktarı (1 habbe:0,066 gr.) kullanımına devam ettirdim şifa buldular demiştir Zamanının Hipokrat'ı olan üstadımız Hayâtîzâde merhum da yarım dirhemden bir dirheme değin kullandırdı. O büyük tabibin hummâ-yı reddiye risalesinde belirttiğine göre: önceki ve sonraki büyük tabipler, yılan yiyen hayvanda bulunan dağ keçisi taşının taunda ve hummâ-yı reddiyyede verilmesini çok övmüşler; ancak kullanım miktarında ihtilaf etmişlerdir. Öncekiler beş buğdaydan fazla verilmesini caiz görüp, eğer daha fazla verilirse zarar ihtimali ortaya koydular. Sonrakiler ise onları men edip beş buğday miktarı panzehirin faydası olmaz diyerek yarım dirheme kadar verilmesini caiz gördüler. Batılı son usta tabiplerden Kute adlı tabip *Mu'âlecât-ı Garîbe* adlı kitabında anlatır ki: "Bir ara diyarımızda hummâ-yı reddiye çok görülen marazlardan oldu ve eskilerin usulüne göre panzehiri beşer buğday miktarı verdiğimiz hastalar öldü; yarım dirhemden bir dirheme değin verdiklerimiz kurtuldular demiş ve Fraguzo adlı tabip de bu hummada birer dirhem içenlerin çoğunun kurtulduğunu söylemiştir. Bu fakir de panzehirin kullanım şeklinde bu yolu seçmiş olup, eğer hasta genç ise yarım dirhem, yaşlı ise bir dirhem verilmesini, dört yaş grubunun ahvâline uyulmasını, kullanımda küçük bir gümüş havanda dövülüp üzerine azar azar gül suyu damlatarak

çözülmesini ve bir fincan dolusu gül suyu koyarak ondan sonra iki damla limon suyu sıkıp veya ve birkaç damla zâc ruhu damlatıp verilmesini istedi. Hâlen hekimbaşı olan Nuh Efendi de aynı şekilde yarım dirhemden bir dirheme kadar kullandırır. Şeyh Davud, eskilerin görüşü üzere: “İkişer kıratı (1 kırat 0,2 gr.) kırk güne değin sürekli kullanan kimseye zehir tesir etmez ve hasta olmaz; panzehir, göz kapağı iltihabı, humma, kalp çarpıntısı, nefes darlığı, istiskâ, cünun, cüzam, felç, mesane ve böbrek taşlarına iyi gelir; şehveti çoşturur, hisleri canlandırıp baştaki organlara kuvvet verir, pislikleri akıtıp giderir; beyaz çamur ile verilse ishalde bağırsak sıyrıntısını giderir; çok defa taun ve vebada deneyip gül suyu ile çözüp verdim kurtuldular; basurları keser, kuluncu giderir” demiş, ama zikrettiği marazlarda kullanım miktarını ve verilecek vakitlerini belirtmemiştir. Galiba, kullanım şekli usta tabibin görüşüne bırakılsın istemiş. Aslında kullanım şekli zeki bir tabibe muhtaç olup birçok marazda ayıklayarak verilir; nöbetli marazlarda ise tam bir nöbeti ve eksik kabul edilen günleri bilip nöbet vakitlerinde tabiata yardım ederek verilir. Diğer kullanım şekli tıp ilmine aşinalığı olanlara açıktır. Bazı büyükler: “Bütün sıtmalara özellikle hummâ-yı rub'a (iki gün durup üçüncü gün tutan sıtma) karşı faydalı olup yarım dirhemden bir dirheme kadar verilir. Humma maddesini ter veya idrarla defeder; terletici olduğundan çoğunlukla terle defeder. Özellikle tauna ve kabarcığa çok faydalıdır; yaralara ekseler iyileştirir. Uyuza, tuzlu balgama, frenk çiçeğine de faydalıdır. Hâsılı zor marazların hepsinde faydası vardır” dediler. Sâlih Efendi, tabiplerin tedavide ümitsiz oldukları marazlarda kullandığını ve hastaların kurtulduklarını söylemiştir. Hekim Tifâşî *Firdevsü'l-hikme* müellifinden naklederek: “Panzehir, hummaya faydalıdır, mesane ve böbrek yaralarına, kalp zayıflığı ve çarpıntısına, boğaz ağrılarına, sıcak remede (göz kapağı iltihabı), nikrise, uykusuzluk marazına, harareten oluşan baş ağrısına faydalıdır. Dövülüp ümmü's-sıbyân adlı maraza ve uykuda korkuya düşenlerin burunlarına çekilse şifa verir.” demiştir. Sayılan faydalardan başka, büyük tabiplerin taşımakla da acayip faydalarını yazdıkları ve yüzük takma hususu daha önce İbni Baytar'ın rivayetinde yazılmıştı.

Sonuç

Bir saray hekimi olan Şifâ'î Şaban Efendi tarafından yazılmış olan *Şifâ'iyye* risalesi, tıp bilimi başta olmak üzere farmakoloji, biyoloji (zooloji), litoloji vb. bilim dallarını yakından ilgilendiren orijinal bir eser olup, panzehir konusu çok geniş bir çerçevede açıklanmıştır. Risalede, Divan şiiri ve şairlerince de epey bir ilgi gösterilmiş olan panzehir ve tiryak türleri üzerinde geniş biçimde durulmuş ve bu taşların bulunduğu dağ keçisi ve yılan ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Eserin ikinci bölümünde ele alınan dağ keçisi taşı ve yılan taşı, bu iki hayvanda buldukları organlara varıncaya kadar bütün yönleriyle açıklanmış ve bu vesileyle medikal ve farmakolojik birçok ayrıntı ortaya konulmuştur. Zaten yılan ve yılan taşı, tıbbın sembolü olarak da bilinmektedir. Risalede bu bölümde verilen bilgilere göre: ruh ve bedeni koruyup zehirleri defeden hayvanî panzehir iki sınıf olup, bir sınıfı dağ keçisinde, diğer sınıfı da yılanda bulunmaktadır; ama onun bu iki hayvanın hangi uzuvlarında bulunduğu ihtilaflıdır. Dağ keçisinin karnında, gözlerinde, burnunda, boynuzlarında, göbeklerinde bulunduğu söylenmiş, iki zıddı bir arada tutan çok garip bir hayvan olan bu hayvanda panzehirin yılan eti yeyip nevrüz otu otlamakla oluştuğu belirtilmiştir. Panzehir taşının büyük yılanların başında ense tarafında taşlaşıp boğumlanarak da oluştuğu, bunun çeşitli marazlarda dövülüp içirildiği, kullanım miktarının üç arpadan oniki arpaya veya yarım dirhemden bir dirheme kadar değiştiği söylenmiştir. Hayvanî panzehirin, ruh ve hisleri canlandırdığı, şehveti coşturduğu, kalp zayıflığına iyi geldiği, göz kapağı iltihabı, humma, kalp çarpıntısı, nefes darlığı, istiskâ, cünun, cüzam, felç, mesane ve böbrek taşlarıyla yaralarına iyi geldiği, tauna ve kabarcığa çok faydalı olduğu, yaraları iyileştirdiği, uyuzla, tuzlu balgama, frenk çiçeğine, boğaz ağrılarına, nikrise, uykusuzluğa, baş ağrısına, ümmü's-sıbyâna iyi geldiği açıklanmıştır.

KAYNAKÇA

- İpekten, Haluk vd. Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, KTB Yay. Ankara 1988.
- Mehmed Tahir, Bursalı. Osmanlı Müellifleri, 3 c., İstanbul 1324.
- Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, E.İhsanoğlu, E.Kadri Unat, S.Vural, TTK Yayını, Ankara 2004.
- Şeşen, Ramazan. Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçeye Tercüme Edilen Tıp Kitapları, Tıp Tarihi Araştırmaları, S. 5, s.16-17, İstanbul 1993.
- Şeyhî Mehmed Efendi. Vekayî'ül Fudala, (Abdülkadir Özcan, Şakâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri, İstanbul 1989.
- Şifâ'î Şa'bân Efendi. Şifâ'îyye, Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 43 Ze 412/3, yk.113-147.
- Mîrzâ-zâde Mehmed Emîn Sâlim bin Mirzâ Mustafâ. Tezkire-i Sâlim, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, nr. 979.
- Ünver, A.Süheyl. Yağmur Taşları, İÜ Tarih Dergisi, S. 7, İstanbul, 1953.
- Ünver, A.Süheyl. Hekim Şaban Şifai ve laudanum terkibi, Tıp Fakültesi Mecmuası, 1938.
- Ünver, Süheyl. Tıp Tarihi -Tarihten Önceki Zamandan İslam Tababetine ve İslam Tababetinden XX. Asra Kadar-, İÜ yay., İstanbul 1943.
- <http://www.tipterimlerisozlugu.com/antidote.html>